

# Μνήμων

Τόμ. 37 (2019)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

## ΜΝΗΜΩΝ



### ΜΕΛΕΤΕΣ

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ● ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ● ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ● ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ● ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Τρέσιος († 1840) και η «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ● ΠΟΙΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ● ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΙΩΤΗΣ, Το τυπογραφείο και «Βεργατικό Εκδοτικό "Το Άστρο"»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κοινοματικού τυπογραφείου (1927-1931) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ● ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΝΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

### ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφσισομένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διέθυνσή της

### ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γυανθρακαποθήκες στο Λεγείο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκων της εταιρείας Μεγαλινός στην Κέα

### ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

### ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Γεώργιος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηρωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβεντής, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάκης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητριάδης, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γιαρά

37

ΑΘΗΝΑ 2019-2020

## ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ: ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.36779](https://doi.org/10.12681/mnimon.36779)

Copyright © 2024



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

### Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΚΟΣ Χ. (2024). ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ: ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ. *Μνήμων*, 37, 195–220. <https://doi.org/10.12681/mnimon.36779>

# ΜΝΗΜΩΝ

---

## ΜΕΛΕΤΕΣ

---

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο ☛ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869) ☛ ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα ☛ ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού ☛ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ: ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος († 1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του ☛ ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα ☛ ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΥΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) ☛ ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές ☛ ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργανισμός

---

## ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

---

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (1931-2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της

---

## ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

---

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα

---

## ΜΝΗΜΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΤΟΚΟΥ (1934-2019)

---

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ

---

## ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

---

Βαγγέλης Σαράφης, Γιάννης Καρράς, Ίκαρος Μαντούβαλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιωάννου, Σοφία Ματθαίου, Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, Γιάννης Κόκκωνας, Έλλη Λεμονίδου, Νικόλαος Μπουμπάρης, Δημοσθένης Α. Δόνος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Στρατής Μπουρνάζος, Κατερίνα Γαρδίκια, Ελένη Γκαρά

## ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

### *Μελέτες*

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ, Και άλλες όψεις της βενετοκρατίας. Σκέψεις για τη βενετική κυριαρχία στον ελληνικό χώρο . . .	11-44
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Ψηφίδες για τη ζωή και το έργο του ζωγράφου Νικόλαου Κουνελάκη (1827-1869). . . . .	45-70
ΑΣΠΑΣΙΑ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ, Διδάσκοντας το μέλλον: Η Νέα Ελλάδα στα σχολικά εγχειρίδια του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα . . . . .	71-104
ΑΝΤΩΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ, Τουρκία και Τουρκοκύπριοι τη δεκαετία του 1950: προσλήψεις της ελληνικής Αριστεράς μέσω του Κυπριακού . . . . .	105-124
ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ – ΕΝΤΥΠΟ:	
ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΚΚΩΝΑΣ, Ό μουσικός Πέτρος Μανουήλ Έφεσιος (†1840) και ή «χαρτογραφία» ή «χαρτοτυπία» του . . . .	125-158
ΠΟΠΗ ΠΟΛΕΜΗ, Το ελληνικό εκδοτικό τοπίο τον 19ο αιώνα . .	159-170
ΠΕΤΡΟΣ ΠΑΠΑΠΟΛΥΒΙΟΥ, Το τυπογραφείο και «Εργατικό Εκδοτικό “Το Άστρο”»: στοιχειοθετώντας την εκδοτική δραστηριότητα του πρώτου κυπριακού κομματικού τυπογραφείου (1927-1931) . .	171-194
ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, Τυπογραφία και τυπογράφοι στην Ελλάδα και την Κύπρο: ανιχνεύοντας ομοιότητες και διαφορές . . . . .	195-220
ΝΙΚΟΛΑΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Το τυπογραφείο του Γαλλικού Ινστιτού- του Αθηνών 1949-2001. Ένας ιδιαίτερος τυπογραφικός οργα- νισμός. . . . .	221-248

### *Προσεγγίσεις*

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, Λουκία Δρούλια (15.12.1931 – 18.7.2019). Αφοσιωμένη στην έρευνα και αποτελεσματική στη διεύθυνσή της . . . . .	249-258
--	---------

### *Σημειώματα και μαρτυρίες*

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΘΕΟΔΩΡΟΥ, Γαιανθρακαποθήκες στο Αιγαίο. Το αρχείο του σταθμού ανθράκευσης της εταιρείας Μιχαλινός στην Κέα . .	259-276
--	---------

*Μνήμη Κωνσταντίνου Ντόκου (1934-2019)*

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ, ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ Δ. ΠΑΓΚΡΑΤΗΣ . . . . . 277-284

*Βιβλιοκρισίες*

Γκαρος Μαντούβαλος, *Από το Μοναστήρι στην Πέστη. Επιχειρήση και αστική ταυτότητα της οικογένειας Μάνου (τέλη 18ου αιώνα – 19ος αιώνας)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, Αθήνα 2016, 463 σ. (Βαγγέλης Σαράφης) . . . . . 285-288

Nikolaos A. Chrissidis, *An Academy at the Court of the Tsars. Greek Scholars and Jesuit Education in Early Modern Russia*, Northern Illinois University Press, 2016, 384 σ. (Γιάννης Καρράς) . . . 288-291

Katerina Galani, *British Shipping in the Mediterranean during the Napoleonic Wars. The Untold Story of a Successful Adaptation*, Leiden – Βοστώνη, Brill, 2017, 278 σ. (Γκαρος Μαντούβαλος) . . . . . 292-298

*Le consulat de Venise, tome II (1750-1751) και III (1752-1753)*, publiés par Nicolas E. Karapidakis, Centre de Recherche Scientifique, Sources et Études de l'Histoire de Chypre, Nicosie 2017, 538+735 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηωάννου) . . . . . 298-302

Βασίλειος Γ. Μαργακός, «Μόνον ἐπὶ τούτῳ καυχῶμαι: ὅτι τὴν πατρίδα ἠγάπησα». *Ρομαντική φιλοπατρία και μεταμορφώσεις τῆς πατρίδας στὸν Γκριγκὸρ Παρλίτσεφ (1830-1893)*, Ἀθήνα, Ἡρόδοτος, 2018, 480 σ. (Σοφία Ματθαίου) . . . . . 302-308

Γιάννης Κόκκωνας, *Ἔγρεο, φίλα μάτερ. Προσωποποιήσεις της Ελλάδας στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018, 8ο μικρό, 235 σ. (Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης) . . . . . 308-316

*Ἑλλην, Ρωμηός, Γραικός. Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες, ἐπιστημονική ἐπιμέλεια Ὀλγα Κατσιαρδῆ-Hering, Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Τμῆμα Ἱστορίας και Ἀρχαιολογίας ΕΚΠΑ, Ἱστορήματα 7*, Ἀθήνα, Ἐκδόσεις Εὐρασία, 2018, 686 σ. (Γιάννης Κόκκωνας) . . . . . 317-327

Robert Gerwarth, *The Vanquished. Why the First World War*

<i>Failed to End, 1917-1923</i> , London, Penguin Books, 2017, 464 σ. (ελληνική έκδοση: <i>Οι Ηττημένοι. Γιατί δεν τελείωσε ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, 1917-1923</i> , μτφρ. Ελένη Αστερίου, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 2018, 414 σ.) (Ελλη Λεμονίδου) . . .	327-334
<i>Οι πόλεις των Φιλικών. Οι αστικές διαδρομές ενός επαναστατικού φαινομένου. Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα 14 Ιανουαρίου 2015</i> , επιμ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2018, 208 σ. (Νικόλαος Μπουμπάρης) . . .	334-338
<i>Πόλεμος, κράτος και κοινωνία στο Ιόνιο πέλαγος (τέλη 14ου – αρχές 19ου αιώνα)</i> , επιστημονική διεύθυνση: Γεράσιμος Δ. Παγκράτης, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2018, 382 σ. (Δημοσθένης Α. Δόνος) . . .	339-342
<i>Άννα Ματθαίου, Οικογένεια και σεξουαλικότητα, μεταξύ παράδοσης και νεωτερικότητας. Ελληνικές μαρτυρίες, 17ος – αρχές 19ου αι.</i> , Αθήνα, Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα, 2019, 276 σ. (Δημήτρης Δημητρώπουλος) . . . . .	342-346
<i>Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ανεπιθύμητο παρελθόν. Οι φάκελοι κοινωνικών φρονημάτων στον 20ό αι. και η καταστροφή τους</i> , Αθήνα, Θεμέλιο, 2019, 320 σ. (Στρατής Μπουρνάζος) . . .	346-350
<i>Εύη Καρούζου, Εθνικές γαίες, εθνικά δάνεια και εθνική κυριαρχία. Βρετανική διπλωματία και γαιοκτησία στο ελληνικό κράτος 1833-1843</i> , Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2019, 256 σ. (Κατερίνα Γαρδίκα). . . . .	350-353
<i>Λύντια Τρίχα, Σπυρίδων: ο άλλος Τρικούπης (1788-1873)</i> , Αθήνα, Πόλις, 2019, 850 σ. (Μαρία Χριστίνα Χατζηιωάννου) . . .	354-358
<i>Σοφία Λαΐου, Μαρίνος Σαρηγιάννης, Οθωμανικές αφηγήσεις για την Ελληνική Επανάσταση: από τον Γιουσούφ Μπέη στον Αχμέτ Τζεβντέτ Πασά</i> , Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Αθήνα 2019, 184 σ. (Ελένη Γκαρά) . . . . .	359-366

### Χρονικό της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού 2019-2020

Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2019-2020 . . .	367
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις . . . . .	367-368
Β'. Συνέδρια – Ημερίδες . . . . .	369
Γ'. Εκδόσεις . . . . .	369

---

Δ'. Το Facebook της EMNE . . . . .	369
Διοικητικό Συμβούλιο και Εξελεγκτική Επιτροπή 2020-2021 . . .	370
Α'. Συναντήσεις-συζητήσεις . . . . .	370-371
Β'. Συνέδριο . . . . .	371-372
Γ'. Το Facebook της EMNE . . . . .	372
Ευρετήριο τόμου 37 (2019-2020) . . . . .	373-396
Contents – Table des matières . . . . .	397-398

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

## ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

ΑΝΙΧΝΕΥΟΝΤΑΣ ΟΜΟΙΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ

Είχα την τύχη, στο πλαίσιο των μαθημάτων που προσφέρονται στους μεταπτυχιακούς φοιτητές στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, να διδάξω ως επισκέπτης καθηγητής τυπογραφία και έντυπο στο ελληνικό κράτος. Ωστόσο, επιλέξαμε οι εργασίες που θα εκπονούσαν οι φοιτητές, να αφορούν στην Κύπρο. Άρχισε έτσι και η δική μου περιπλάνηση στις πηγές και τα βοηθήματα που θα μου επέτρεπαν να κατανοήσω πώς εξελίχθηκαν η κυπριακή τυπογραφία και το έντυπο. Τα όσα αποκόμισα, σε συνεργασία πάντοτε με τους φοιτητές μου, με ώθησαν να τολμήσω κάποιες σκέψεις για τις ομοιότητες και διαφορές που συναντάμε στην Ελλάδα και την Κύπρο, όταν επιχειρούμε να μελετήσουμε τα φαινόμενα αυτά.

Έχω δημοσιεύσει τα όσα διαπίστωσα για την τυπογραφία και τους τυπογράφους στην Αθήνα την περίοδο 1930-1990<sup>1</sup> και δεν θα τα επαναλάβω. Κυρίως αφορούσαν σε απαντήσεις στα ακόλουθα ερωτήματα. Πρώτα για τους εργαζομένους:

- Ποιος γίνεται τυπογράφος: γεωγραφική προέλευση, κοινωνική κατηγορία.
- Ποια η εγγραμματοσύνη και η ηλικία του, όταν για πρώτη φορά μπαίνει σ' ένα τυπογραφείο.

---

\* Τις σκέψεις που ακολουθούν, διατύπωσα για πρώτη φορά σε μια ομιλία μου στις 16.5.2013 στο Πανεπιστήμιο Λευκωσίας, ανταποκρινόμενος σε φιλική πρόσκληση του συναδέλφου Κλήμη Μαστορίδη. Πιο εμπλουτισμένες παρουσιάστηκαν στην επιστημονική Ημερίδα που οργάνωσε στη Λευκωσία στις 18 Οκτωβρίου 2014 το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, με τίτλο «Από την ιστορία του ελληνικού εντύπου και της τυπογραφίας: οι άνθρωποι, τα τυπογραφεία, τα βιβλία».

1. Χρήστος Λούκος, «Τυπογραφία και τυπογράφοι στο ελληνικό κράτος. Πρώτη προσέγγιση: Αθήνα, 1930-1990», *Μνήμων* 24 (2002), σ. 307-326.

- Μέσω ποιων δικτύων, οικογενειακών και άλλων, επιλέγει αυτό το επάγγελμα.
- Η κινητικότητα του από τυπογραφείο σε τυπογραφείο.
- Η αναζήτηση μιας σταθερής απασχόλησης στο Εθνικό Τυπογραφείο ή σε μεγάλα τυπογραφεία.
- Το άλμα πολλών από την εξαρτημένη εργασία στο άνοιγμα ενός μικρού τυπογραφείου.
- Η εργασία των γυναικών και των παιδιών.
- Οι εργασιακές σχέσεις, οι συνθήκες εργασίας.
- Η συνδικαλιστική οργάνωση των τυπογράφων και οι διεκδικήσεις τους, που ενίοτε καταλήγουν σε απεργίες.
- Η διεκδίκηση του εξώρου και της υπαλληλικής ιδιότητας.
- Ποια εικόνα είχαν οι τυπογράφοι για τον εαυτό τους.
- Πώς αντέδρασαν στον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό (λινοτυπία, μονοτυπία, φωτοσύνθεση, ηλεκτρονική τυπογραφία κ.λπ.).
- Ο χωρισμός των τυπογράφων σε εργάτες Τύπου και εργαζομένους στα λεγόμενα «καλλιτεχνικά» τυπογραφεία.

Μια άλλη κατηγορία απαντήσεων προέκυψε από ερωτήματα για τα ίδια τα τυπογραφεία και τους ιδιοκτήτες τους, τους εργοδότες:

- Κάτω από ποιες συνθήκες ιδρύονται.
- Αν είναι μικρά ή μεγάλα τυπογραφεία.
- Πόσους εργαζομένους απασχολούν, ειδικότητες, αμοιβές.
- Πότε επιχειρούν εκσυγχρονισμό.
- Πώς αντιδρούν στα αιτήματα των εργαζομένων.
- Ποια η γενικότερη στρατηγική τους.
- Τι εκδίδουν.

Είναι φανερό ότι τα αιτήματα ήταν πολλά και δεν ήταν εύκολο να απαντηθούν όλα. Έπρεπε, ωστόσο, να τεθούν, έστω και ως στόχος ιδανικός.

Ας έλθουμε στην Κύπρο. Κατ' αρχήν τα μεγέθη είναι διαφορετικά: ο δήμος της Αθήνας έχει, σύμφωνα με την απογραφή του 1928, 387.528 κατοίκους άνω των 10 ετών. Από αυτούς απογράφονται ως τυπογράφοι 1.791 άτομα, 96% άνδρες και μόνο 4% γυναίκες. Ο επαγγελματικός Οδηγός του Ιγγλέση καταγράφει στην Αθήνα το 1930 τουλάχιστον 128 τυπογραφεία και το 1954 205. Η Λευκωσία έχει συνολικά το 1931 33.500 κατοίκους και το 1960 95.400, και τα τυπογραφεία της είναι, προφανώς, πολύ λιγότερα: στην περίοδο 1878-1933, που αποτελεί και την πρώτη περίοδο της ιστορίας της κυπριακής τυπογραφίας, παραχωρήθηκε άδεια λειτουργίας σε 48 τυπογραφεία στη Λευκωσία, 34 στην

περίοδο 1934-1944 και 82 την περίοδο 1948-1972.<sup>2</sup> Πολύτιμα στοιχεία περιέχουν οι δημοσιευμένες αγγλικές απογραφές της Κύπρου, όπως του 1901, 1931 και 1946. Π.χ. το 1946 καταγράφονται ότι απασχολούνται στις γραφικές τέχνες 427 άτομα, από τα οποία οι 380 άνδρες και οι 47 γυναίκες, και αναφέρονται αναλυτικά οι ειδικότητες.<sup>3</sup> Στις αρχές του 1944 οι τυπογράφοι της Συντεχνίας Εργατών Τυπογράφων Λευκωσίας ήταν 57 και σ' αυτούς προστέθηκαν στη διάρκεια του έτους άλλοι 8, σύνολο εγγεγραμμένων μελών 65. Αποχώρησαν κατά το ίδιο έτος 14, επομένως τελικό σύνολο 51. Από αυτούς 5 ήταν μεταξύ 16-20, 41 μεταξύ 20-40 και 5 μεταξύ 40-60, ενώ κανείς άνω των 60. Όλοι ήταν άνδρες.<sup>4</sup>

Έχοντας υπόψη μου την περιπλάνηση στα τυπογραφεία της Αθήνας, πρώτα επιχείρησα να ανιχνεύσω ανάλογο ή άλλο αρχαιακό υλικό για την τυπογραφία και τους τυπογράφους στην Κύπρο, ώστε να επιχειρήσω κάποιες υποθέσεις για ομοιότητες και διαφορές με τα αντίστοιχα φαινόμενα στο ελληνικό κράτος. Πολύ χρήσιμα ήσαν τα όσα σχετικά είχαν γράψει Κύπριοι μελετητές και εδώ θέλω να αναφέρω την ξεχωριστή συμβολή του Ανδρέα Σοφοκλέους.<sup>5</sup> Η μεγάλη πάντως αποκάλυψη ήταν το σχετικό με τους τυπογράφους αρχείο της Παγκύπριας Εργατικής Ομοσπονδίας (ΠΕΟ). Θα ήταν αδύνατη η χρησιμοποίησή του αν, από το ογκώδες σωζόμενο αρχαιακό υλικό όλων των συνδικαλιστικών οργανώσεων της ΠΕΟ, ο κύριος Ανδρέας Παρίδης δεν είχε ξεχωρίσει τα κατάστιχα και τα

---

2. Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, *Το χρονικό της Κυπριακής Τυπογραφίας (1878-1978)*, Λευκωσία 2018, σ. 47, όπου επί πλέον σημειώνεται ότι «ο αριθμός αδειών λειτουργίας τυπογραφείων δεν ταυτίζεται με τον αριθμό των τυπογραφείων, γιατί τα ίδια τυπογραφεία άλλαζαν ιδιοκτήτη, οπότε και παρεχωρείτο νέα άδεια και γιατί μερικά από αυτά μεταφέρονταν σε άλλη πόλη [...] αρκετά απ' αυτά τα τυπογραφεία [κυρίως στην πρώτη περίοδο] ανήκαν σε Τουρκοκύπριους, Αρμένιους και Βρετανούς εκδότες εφημερίδων». Βλ. στο ίδιο, στα Παραρτήματα: «Κατάλογος κυπριακών τυπογραφείων 1878-1933 (σ. 329-333), «Άδειες για τη λειτουργία τυπογραφείων που παραχωρήθηκαν στην περίοδο 1934-1944 (σ. 334-335), «Κυπριακά τυπογραφεία που πήραν άδεια λειτουργίας το 1948» (σ. 336-337), «Κατάλογος αδειούχων τυπογραφείων στην περίοδο 1948-1972» (σ. 338-342).

3. Βλ. Cyprus census: 1901, 1931, 1946.

4. ΠΕΟ, Αρχείο Συντεχνιών Εργατών Τύπου και Τυπογραφείων (στο εξής ΑΣΕΤΤ), φάκ. Ζ3. Πρβλ. την αναλογία ανδρών γυναικών το 1990 στην υποσ. 6.

5. Το έργο που σημειώνεται στην υποσ. 2 αποτελεί το τελευταίο του Ανδρέα Κ. Σοφοκλέους για την κυπριακή τυπογραφία, τις εφημερίδες κ.λπ., το οποίο ο ίδιος δεν μπόρεσε να δει τυπωμένο. Σε αυτό ενσωμάτωσε την ερευνητική πείρα πολλών δεκαετιών για τα θέματα αυτά που καταχωρίστηκαν σε πολλά άρθρα του και αυτοτελή δημοσιεύματα.

έγγραφα που αναφέρονται στα τυπογραφεία και τους τυπογράφους της Κύπρου και ιδιαίτερα της Λευκωσίας. Πρόκειται για ταξινομική εργασία που έγινε από άνθρωπο με μεράκι και μεγάλη ευαισθησία. Μπρος σε μια γενικότερη αδιαφορία ερευνητών και μη, αυτός υπομονετικά και αθόρυβα δημιούργησε τις προϋποθέσεις, ώστε να σωθούν τεκμήρια –φυσικά όχι μόνο των τυπογράφων–, χωρίς τα οποία δεν είναι δυνατή μια σοβαρή μελέτη της ιστορίας του κυπριακού συνδικαλισμού και της εργατικής τάξης γενικότερα. Δυστυχώς η προσπάθεια να εντοπιστεί και το αρχαιακό υλικό της άλλης μεγάλης συνδικαλιστικής οργάνωσης, της Συνομοσπονδίας Εργατών Κύπρου (ΣΕΚ), δεν απέδωσε, αλλά θα πρέπει να υπάρξει επιμονή στην αναζήτησή του. Μαζί με τους φοιτητές είχαμε την ευκαιρία να μιλήσουμε με εργοδότες και εργαζομένους σε τυπογραφεία. Οι συνεντεύξεις αυτές, περιορισμένες από τα πράγματα, κάλυψαν ή εκλέπτυναν κάποια κενά των γραπτών πηγών.

Το συγκεντρωθέν υλικό είναι μεγάλο και αναμένει τη συστηματική έρευνά του. Εδώ μόνο μια πρώτη, ιμπρεσιονιστική, εικόνα μπορεί να δοθεί για το θέμα μας. Κατ' αρχάς στο ερώτημα ποιοι γίνονται τυπογράφοι στην Κύπρο, μπορεί να μην έχουμε στην περίπτωση αυτή τους ατομικούς φακέλους του ελληνικού Ταμείου Ασφαλίσεως Τυπογράφων (ΤΑΤ), για να προσδιορίσουμε με ακρίβεια καταγωγή, ηλικία, εγγραμματοσύνη κ.λπ., ωστόσο με βάση τους καταλόγους των εργαζομένων στα διάφορα τυπογραφεία και τους εγγεγραμμένους στην ΠΕΟ μπορούμε να κάνουμε κάποιες βάσιμες υποθέσεις για αυτά τα αιτούμενα.<sup>6</sup> Και μπορούμε να φανταστούμε πώς λειτούργησαν και στην Κύπρο τα δίκτυα που ώθησαν, νέους κυρίως, στο επάγγελμα του τυπογράφου, ιδιαίτερα όσους προέρχονταν από αγροτικές περιοχές. Από τις προφορικές κυρίως συνεντεύξεις προέκυψε, το αναμενόμενο άλλωστε, ότι, στις πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και στις αμέσως μετά δεκαετίες υπήρχε για τους περισσότερους έλλειψη σταθερής απασχόλησης και επομένως η κινητικότητα ήταν μεγάλη, ενώ δεν έλειψαν κι εδώ οι προσπάθειες για τη μετάβαση, με ποικίλους τρόπους, από τον εξαρτημένο εργαζόμενο στον ιδιοκτήτη μικρού τυπογραφείου.

Και στην Κύπρο οι στρατηγικές που είχε να επιλέξει ο εργαζόμενος τυπογράφος, ήταν να βελτιώσει την τεχνική του και να εξασφαλίσει μια

6. Π.χ. από τον φάκελο «Παγκύπρια Συνδιάσκεψη Συντεχνίας Εργατών Τύπου και Τυπογραφείων (ΠΕΟ)», Λευκωσία 18.11.1990, αντλούμε στοιχεία όπως: οι αντιπρόσωποι της Συνδιάσκεψης ήταν 49 (37 άνδρες και 12 γυναίκες): οι ηλικίες τους: μέχρι 30 ετών 11, από 31-40: 18, από 41-50: 12, από 51-60: 5, από 61 και άνω: 3· μόρφωση: δημοτική εκπαίδευση 10, μέση και ανώτερη 39. Τον φάκελο βλ. στο Παράρτημα, τρίτη από το τέλος εγγραφή.

σταθερότερη απασχόληση σε ένα μεγαλύτερο τυπογραφείο, να διαγωνιστεί για να προσληφθεί, όταν προέκυπταν νέες θέσεις, στο Κυβερνητικό Τυπογραφείο, ή να επιδιώξει να δημιουργήσει δικό του κατάστημα με κεφάλαια ποικίλης προέλευσης. Τα τεκμήρια που διαθέτουμε επιτρέπουν την ιχνηλάτηση πολλών τέτοιων επιλογών. Για παράδειγμα, ο Θωμάς Κυριακίδης μεταξύ του 1913 και 1924-1925, όταν ίδρυσε δικό του κατάστημα, είχε δουλέψει σε 7 διαφορετικά τυπογραφεία. Όταν ξεκίνησε, 13 χρονών, σε ένα μικρό τυπογραφείο στο Βαρώσι, όπως σημειώνει ο ίδιος σε μια συνέντευξη που έδωσε στα γεράματά του, «ο μισθός του ήταν δύο λίρες το χρόνο. Εκτός από τη δουλειά στο τυπογραφείο, [ο εργοδότης] με έβαλε να προσέχω τα μωρά της μαστόρισσας και να κάνω δουλειές του σπιτιού».<sup>7</sup>

Ο Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους σκιαγράφησε τα «πορτρέτα πρωτεργατών της Κυπριακής Τυπογραφίας»,<sup>8</sup> όπου φαίνονται πολλές ατομικές διαδρομές: σχεδόν όλων αφετηρία και κύρια δραστηριότητα ήταν η έκδοση μιας εφημερίδας, στην οποία μετείχαν με διάφορες ιδιότητες.<sup>9</sup> Σε αυτή τη σκιαγράφιση, καθώς και στο υπόλοιπο έργο του συγγραφέα, ανιχνεύονται πολύτιμα στοιχεία για την αφετηρία και την εξέλιξη της κυπριακής τυπογραφίας. Μεταξύ αυτών:

- Με ποιο τρόπο εξασφαλίζεται η άδεια της λειτουργίας ενός τυπογραφείου από τις αγγλικές αρχές, πώς συγκροτείται ο εξοπλισμός του, ποιος εισήγαγε την πρώτη λινοτυπική ή μονοτυπική μηχανή, το πρώτο αυτόματο πιεστήριο με ηλεκτρική ενέργεια ή το πρώτο κυλινδρικό ταχυπιεστήριο.<sup>10</sup> Από τις, σύμφωνα με τον νόμο, δηλώσεις των ιδιοκτητών-τυπογράφων στο Γραφείο Δημοσίων Πληροφοριών (Register of Printing Presses) γνωρίζουμε ποια τυπογραφικά μηχανήματα εισάγονται στην Κύπρο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.<sup>11</sup>
- Από πού προμηθεύονταν τα τυπογραφεία το τυπογραφικό χαρτί,

7. Συνέντευξη του Θωμά Κυριακίδη γύρω στα 1988 (ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. 4).

8. Α. Κλ. Σοφοκλέους, *Χρονικό Κυπριακής Τυπογραφίας*, ό.π., σ. 117-287.

9. Βλ. στο ίδιο, σ. 441-445: «Κατάλογοι εφημερίδων και τυπογραφεία στα οποία εκτυπώνονταν κατά επαρχία».

10. «Το πρώτο τυπογραφείο που εισήγαγε τη λινοτυπική μηχανή ήταν εκείνο του “Κόσμου”, του Γιάννη Κυριακίδη. Το πρώτο αυτόματο πιεστήριο με ηλεκτρική ενέργεια εισήγαγε το τυπογραφείο “Λευκωσία” του Χρ. Νικολάου. Αναφέρεται πως πρώτος εισήγαγε τη μονοτυπία ο Χρ. Νικολάου. Το πρώτο κυλινδρικό ταχυπιεστήριο εισήγαγε η “Εταιρεία Έθνος Λτδ” για εκτύπωση της ομώνυμης μεγάλης εφημερίδας της δεξιάς» (βλ. στο ίδιο, σ. 51).

11. Στο ίδιο, σ. 53-56. Στα κρατικά αρχεία και στην ενότητα «Printing and Stationary» είναι συγκεντρωμένα σχετικά τεκμήρια ποικίλης μορφής.

ποια μελάνια χρησιμοποιούσαν, ποια ήταν η οργάνωσή τους, οι ελληνικές και ξένες επιρροές τους, η αισθητική εμφάνιση και καλλιτεχνία των εντύπων τους.<sup>12</sup>

- Ποια ήταν η σχέση της κυπριακής τυπογραφίας με τη δημοσιογραφία και την πολιτική. Όπως ήταν επόμενο, πολλές από τις εκδιδόμενες εφημερίδες ενεπλάκησαν ενεργά στις διαμάχες γύρω από την πολιτική που έπρεπε να ακολουθηθεί στο εθνικό ζήτημα (αυτονομία ή ένωση με την Ελλάδα), στην εκλογή αρχιεπισκόπου, δεδομένου ότι η Εκκλησία έχει στο νησί ιδιαίτερη βαρύτητα, στις ιδεολογικές διαμάχες των κομμάτων, στην αντιπαράθεση μεταξύ «Μακαριακών» και «Γριβικών» μετά τη δημιουργία της Κυπριακής Δημοκρατίας το 1960.<sup>13</sup>

Θα αναφερθώ τώρα σε μια ουσιαστική διαφορά που συναντάται στην Κύπρο. Οι εργάτες Τύπου, όσοι δηλαδή στοιχειοθέτες-σελιδοποιοί, λινοτύπες, πιστές εργάζονται για την έκδοση εφημερίδων, δεν αποτέλεσαν χωριστή ομάδα με δική τους συντεχνία-σωματείο, όπως συνέβη στην Ελλάδα,<sup>14</sup> αλλά εντάχθηκαν στα ίδια συνδικαλιστικά όργανα μαζί με τους άλλους εργάτες των τυπογραφείων. Φαίνεται ότι διεκδίκησαν στην αρχή κάποια διαφορετικότητα, που όμως δεν καρποφόρησε. Πέτυχαν μόνο κάποιες επιπρόσθετες αμοιβές λόγω νυχτερινής εργασίας. Η μη διάσπαση σε χωριστές συντεχνίες των εργατών τυπογράφων ενίσχυσε τη διαπραγματευτική τους δύναμη έναντι των εργοδοτών, δεδομένου ότι η απειλή μη έκδοσης εφημερίδων ήταν ένα ισχυρό όπλο που πολλές φορές χρησιμοποιήθηκε επιτυχώς. Όπως χαρακτηριστικά σημειώθηκε στην απεργία του 1973: «μέχρι σήμερα οι τυπογράφοι τόσον των καλλιτεχνικών όσον και των εφημερίδων είχαν τους ιδίους όρους και την ιδίαν μισθοδοσίαν».<sup>15</sup>

Θα επιμείνω στη σημασία που έχει το αρχείο της ΠΕΟ για την, εκτός των άλλων, σε βάθος κατανόηση της συνδικαλιστικής δράσης της συντεχνίας των τυπογράφων, δεδομένου ότι δεν διαθέτουμε κάτι αντίστοιχο

12. Στο ίδιο, σ. 57-76. Βλ. επίσης στις σ. 83-114 τις πληροφορίες για τα λιθογραφεία στην Κύπρο, για τους φωτογράφους και τους τσιγκογράφους, και για τη βιβλιοδεσία.

13. Στο ίδιο, σ. 77-82.

14. Αθηνά Ζηζοπούλου, *Τυπογράφοι και Εργάτες Τύπου στην Αθήνα τον 20ό αιώνα*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Πανεπιστημίου Κρήτης, Ρέθυμνο 2019.

15. ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. Α2.

για την Ελλάδα πριν το 1974 λόγω της κατάσχεσης του αρχείου του σωματείου των τυπογράφων από τη χούντα των συνταγματάρχων και της μετέπειτα καταστροφής του. Δίνω μια πολύ σύντομη εικόνα του υλικού που περιέχεται στο σχετικό με τους τυπογράφους αρχείο της ΠΕΟ.

Σε ένα πρώτο επίπεδο, έχουμε τα τεκμήρια που προέκυψαν από τη δράση ενός συνδικαλιστικού οργάνου, του Διοικητικού Συμβουλίου πρώτα της Συντεχνίας Εργατών Τυπογράφων Λευκωσίας, που ιδρύθηκε το 1937, το οποίο αργότερα μετεξελίχθηκε στην Παγκύπρια Συντεχνία Εργατών Τύπου και Τυπογραφείων στο πλαίσιο της ΠΕΟ. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, διαθέτουμε ποικίλα στοιχεία για τα ίδια τα τυπογραφεία, τους ιδιοκτήτες και τους εργαζόμενους.

Σώζονται οι περισσότεροι ετήσιοι απολογισμοί της διοίκησης της συντεχνίας των τυπογράφων, που υποβάλλονται στις αντίστοιχες γενικές συνελεύσεις των μελών. Στους απολογισμούς αυτούς αναδεικνύονται πολλά από τα προβλήματα του κλάδου μέσα σε μια περίοδο 50 ετών περίπου. Για παράδειγμα, στον απολογισμό του 1942 ασκείται αυτοκριτική για τα λάθη που έγιναν στην απεργία του 1941, όπως ότι αυτή δεν περιφρουρήθηκε, με συνέπεια να εμφανιστούν απεργοσπάστες, τονίζεται στη συνέχεια η ανάγκη να χωριστούν οι τυπογράφοι σε τάξεις, επισημαίνεται η αποτυχία σύστασης μορφωτικών ομίλων κ.λπ.<sup>16</sup> Στον απολογισμό του 1965 υπογραμμίζεται το χαμηλό επίπεδο πληρωμής των μαθητευομένων τυπογράφων και των εργατριών, ενώ η Γενική Συνέλευση εγκρίνει ψήφισμα υποστήριξης του Μακαρίου<sup>17</sup> και ένα άλλο που απευθύνεται προς τους Σοβιετικούς τυπογράφους επ' ευκαιρία της 48ης επετείου της Οκτωβριανής Επανάστασης.<sup>18</sup>

Άλλου γίνεται λόγος για το πώς η συντεχνία θα εντάξει στους κόλπους της τους ανοργάνωτους, πώς θα μορφώσει τα μέλη της για να τα αποτρέψει από την χαρτοπαιξία, πώς θα βελτιώσει τις αποδοχές των εργαζομένων και πώς θα ενισχύσει το Ταμείο Προνοίας των τυπογράφων και το Ιατρείο τους. Σε άλλους απολογισμούς εκφράζεται η λύπη για το ότι οι Τουρκοκύπριοι τυπογράφοι αρνούνται να εγγραφούν στη συντεχνία και οι λίγοι που είχαν γραφεί, απεχώρησαν. Δηλώνεται η συμπαραστάση στους απεργούς τυπογράφους της Αθήνας το 1960 και η διαβεβαίωση ότι κανείς Κύπριος τυπογράφος δεν ήταν μεταξύ των απεργοσπαστών. Επισημαίνεται επίσης η ανάγκη να βελτιωθούν οι όροι υγιεινής σε ορι-

16. ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. Α4, Γ1.

17. ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. Β3.

18. Στο ίδιο.

σμένα τυπογραφεία, ενώ επανέρχεται συχνά το θέμα των μικρών τυπογραφείων με τους ανοργάνωτους εργάτες, τα οποία δημιουργούν, με τις τιμές που δέχονται, έναν αθέμιτο ανταγωνισμό.<sup>19</sup> Παράλληλα, πλήθος άλλων εγγράφων καλύπτουν ποικίλα θέματα, όπως τις αντιδράσεις στην απόφαση της Κυβέρνησης να επιτρέψει την εκτύπωση των σχολικών βιβλίων εκτός Κύπρου, στην Ελλάδα.<sup>20</sup>

Μετά τις γενικές συνελεύσεις, τους απολογισμούς και τις αρχαιρεσίες, η δεύτερη μεγάλη ενότητα στο αρχείο καλύπτεται από τις διαπραγματεύσεις με τους εργοδότες για τη σύναψη συλλογικών συμβάσεων.<sup>21</sup> Εδώ χρειάζεται μια διευκρίνιση για το πώς λειτουργεί η συντεχνία των τυπογράφων στον χώρο των εργαζομένων και πώς διαμορφώνονται οι προτάσεις για να συζητηθούν στις γενικές συνελεύσεις και να παρθούν εκεί οι σχετικές αποφάσεις.

Παρά την ύπαρξη δύο μεγάλων συνδικαλιστικών οργανώσεων, της ΠΕΟ και της ΣΕΚ, με έντονες ιδεολογικές διαφορές, τις περισσότερες φορές αυτές συνεργάστηκαν για να υπερασπιστούν τα αιτήματα των εργαζομένων ως προς ποικίλες διεκδικήσεις τους, μισθολογικές και άλλες. Το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση των τυπογράφων. Το σχετικό αρχείο της ΠΕΟ είναι πλούσιο και διαφωτιστικό για την όλη συνδικαλιστική δομή και τον τρόπο λειτουργίας της: σε κάθε τυπογραφείο κάποιои εργαζόμενοι εκλέγουν τον αντιπρόσωπό τους στη συντεχνία των τυπογράφων της ΠΕΟ, ενώ οι υπόλοιποι εκλέγουν τον δικό τους αντιπρόσωπο στη συντεχνία των τυπογράφων της ΣΕΚ. Όταν πρόκειται να ζητήσουν από τον εργοδότη ετήσια αναπροσαρμογή των αμοιβών τους ή άλλες διεκδικήσεις, οι εργαζόμενοι καταρτίζουν από κοινού με τους δύο εκπροσώπους τους τον κατάλογο των αιτημάτων, που υποβάλλεται στον εργοδότη. Αυτός διαπραγματεύεται με τους εκπροσώπους τα αιτήματα αυτά, ζητά αλλαγές κ.λπ. και όταν καταλήξουν σε συμφωνία, οι εκπρόσωποι συγκαλούν Γενική Συνέλευση των εργαζομένων για να εγκριθεί από αυτούς ό,τι συμφωνήθηκε. Αν ο εργοδότης αρνηθεί βασικές διεκδικήσεις, οι συντεχνίες απευθύνονται στο Υπουργείο, με τη μεσολάβηση του οποίου επιχειρείται συμβιβασμός.<sup>22</sup> Αν ο συμβιβασμός αποτύχει, οι εργαζόμενοι καταφεύγουν στο έσχατο όπλο που διαθέτουν, την απεργία. Τις περισσότερες φορές η απεργία αποφεύχθηκε με σκληρές διαπραγματεύσεις και αμοιβαίες υποχωρήσεις.

19. ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. Η3 και στους άλλους φακέλους.

20. ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. Α4.

21. ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. Α3, Γ1, Ε1.

22. ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. Α3, Β2, Γ1, Ε1, Η5, Η6.

Αυτή που συνήθως τονίζεται, είναι η απεργία του 1973. Περίπου 250 «τυπεργάτες» που εργάζονταν σε 8 καλλιτεχνικά τυπογραφεία, κατήλθαν σε απεργία, επειδή οι ιδιοκτήτες τους αρνήθηκαν να δεχθούν τα ίδια «ωφελήματα» που είχαν προηγουμένως παραχωρήσει 30 άλλοι εργοδότες, κυρίως ιδιοκτήτες εφημερίδων, στους απασχολούμενους σε αυτούς τυπεργάτες. Η απεργία κράτησε περίπου 35 ημέρες (14.3.1973 έως 18.4.1973) και υποστηρίχθηκε δυναμικά από τις συντεχνίες των εργατών Τύπου και των τυπογραφείων της ΠΕΟ και της ΣΕΚ. Οι παραπάνω 8 εργοδότες, παρά το γεγονός ότι χρησιμοποίησαν και μορφές απεργοσπαστικές, αναγκάστηκαν τελικά να υποχωρήσουν.<sup>23</sup> Υπήρξαν φυσικά και άλλες απεργίες,<sup>24</sup> μικρότερης διάρκειας, κυρίως στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, όπως αυτή του Μαΐου 1941, όταν οι απεργιοί αγωνίστηκαν για να αναγνωριστεί η συντεχνία τους, να κατοχυρωθεί το δωρο και η κυριακάτικη αργία κ.λπ.<sup>25</sup> Αργότερα, πέτυχαν 44 ώρες εργασίας την εβδομάδα, 39 για όσους εργάζονταν το βράδυ. Δεν έλειψαν και κινητοποιήσεις των τυπογράφων για να συμπαρασταθούν στις απεργίες άλλων εργαζομένων. Το 1948, για παράδειγμα, «οι τυπογράφοι αρνήθηκαν να εκδώσουν εκείνες τις εφημερίδες που θα αντιστρατεύονταν τα δίκαια αιτήματα των μεταλλωρύχων» (συνέντευξη Λάμπρου Ασιώτη, 1989).<sup>26</sup> Στην Ελλάδα οι απεργίες ήταν συχνότερες αλλά τις περισσότερες φορές μεμονωμένες.

Το 1973, κατά την απεργία, στο τυπογραφείο Ζαβαλλή απασχολούνταν 104 άτομα, στου Νικολάου 32, στου Κασουλίδη 25, στου Σταυρινίδη 17, στον «Κόσμο» 19, στην «Πρόοδο» 22, στη Θεοπρέσ 8. Γνωρίζουμε τις ειδικότητες των 104 που εργάζονταν στου Ζαβαλλή: 32 στο Καλλιτεχνικό, 21 πιεστές, 11 στη μονοτυπία, 10 τσιγκογράφοι και 28 «κόπτες», δηλαδή στο βιβλιοδετείο και τη διεκπεραίωση. Στο ίδιο τυπογραφείο, περίπου 10 χρόνια νωρίτερα, το 1964, συναντάμε 39 ερ-

23. ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. Α2.

24. Σύμφωνα με τα όσα προκύπτουν από την ταξινόμηση του κυρίου Παρίδη, υπάρχει επί πλέον υλικό για τις απεργίες, το Ταμείο Προνοίας, τους εκδότες, τους εφημεριδοπώλες κ.λπ.

25. Έκθεση Νικόλα Γεωργίου, «Στοιχεία από αγώνες της Παγκύπριας Συντεχνίας Τύπου και Τυπογραφείων», χειρόγραφο [1973] (ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. 4): Μεταφέρει πολλές προσωπικές μαρτυρίες. Αναφορά στις πρώτες απεργίες (1933 και 1939) των εργαζομένων στην εφημερίδα *Ελευθερία*. Απέτυχαν λόγω απεργοσπαστών. Πέτυχε όμως αυτή του 1941, στην ίδια εφημερίδα, και οι απεργιοί θεώρησαν ότι η νίκη τους ήταν τρόπον τινά η πτώση της Βαστίλλης για τους ιδιοκτήτες αυτού του εντύπου.

26. ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. 4.

γαζομένους με τις ακόλουθες ειδικότητες: λινοτυπίστες 4, πιεστές 8, στοιχειοθέτες 13, διεκπεραιωτές 10, μονοτύπες 3 και έναν βιβλιοδέτη. Αν συγκρίνουμε τις ειδικότητες των δύο καταλόγων, είναι εμφανής η υποχώρηση της λινοτυπίας έναντι της μονοτυπίας. Κι εδώ έχουμε μια ουσιαστική διαφορά με τα αντίστοιχα τυπογραφεία που εκδίδουν εφημερίδες στην Ελλάδα, όπου η λινοτυπία κυριαρχεί. Σημειώνονται στο αρχείο της ΠΕΟ και οι εβδομαδιαίοι μισθοί τους για το 1973: ο μεγαλύτερος είναι για έναν λινοτυπίστα, 10 λίρες, ακολουθεί ένας μονοτυπίστας, με 9,320, και ένας στοιχειοθέτης, με 8,280. Ο μικρότερος μισθός, μία λίρα, αντιστοιχεί σε έναν διεκπεραιωτή.<sup>27</sup>

Διαθέτουμε επίσης μια ζοφερή περιγραφή για τις συνθήκες εργασίας στα τυπογραφεία. Ο εκδότης της εφημερίδας *Ηχώ της Κύπρου* Μελής Νικολαΐδης σχολίασε, το 1913, τα βάσανα των τυπογράφων σε ομόνυμο χρονογράφημα:

*Αν μπει κάποιος στο πρώτο τυχόν τυπογραφείο, «εκεί μέσα θ' αναπνεύση αρκετόν υγρόν αέρα, θα νοιώση τη μυρωδιά του αντιμονίου των στοιχείων, θα δη τον χάρτην, το μελάνιν, το θεώρατο πιεστήριον που χρειάζεται δέκα ίππων δύναμη να κινηθή, τες μεγάλες κάσσεσ με τα διαφόρων μεγεθών και ανακατωμένα κιβωτίδια των στοιχείων, την επί ώρες ολόκληρες ορθοστασίαν των τυπογράφων, τα ορνιθοσκαλισμάτα που τους παρουσιάζονται ως χειρόγραφα και για τα οποία στραβώνονται κυριολεκτικώς ώσ που να τα εννοήσουν και τέλος τον δραστήριον παχύν διευθυντήν του τυπογραφείου, ο οποίος διαρκώς τους επιβλέπει με τέσσερα μάτια και φωνάζει με χίλια στόματα αν θελήσουν ν' αναπαυθούν έστω και για πέντε λεπτά. Αν τύχη δε και τους ξεφύγει κανένα τυπογραφικό λάθος – ω τότε – ένας Θεός ξέρει τι παθαίνουν από όλους εκείνους τους αρθρογράφους που εξαγοριώνονται για ένα ψύλλον πάνω σε κάμηλον.*

*Παραδέχομαι από προσωπικήν αντίληψιν πως είναι οι πλέον βασανισμένοι άνθρωποι στη δουλειά τους, ουδέ ποτε τους ήκουσα να εκφέρουν παράπονο, αλλά τακτικοί προσηλούνται πάνω στον Κάυκασον του Προμηθέως δουλεύοντας μέρα και νύχτα. Δεν υπάρχει αμφιβολία πως θα παύσουν τα βάσανά των μια μέρα με την εξέλιξη της τέχνης των, αφού καταγίνονται και οι ίδιοι γι' αυτό και προχθές κάποιος τυπογράφος μου εξεμυστηρεύθη πως εφεύρε μηχανή σε*

27. ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. Α2, Α7. Τα ίδια αναπαράγει και ο Α. Κλ. Σοφοκλέους, *Χρονικό Κυπριακής Τυπογραφίας*, ό.π., σ. 64-65. Ο ίδιος προσθέτει και πληροφορίες για τη μαθητεία στα τυπογραφεία (σ. 64).

σχήμα ανθρώπου, η οποία μονάχα με ένα κούρδισμα θα γυρίζη τον τροχόν του πιεστηρίου ρυθμικά επί δύο ώρες».<sup>28</sup>

Ωστόσο, από άλλες, μεταγενέστερες, μαρτυρίες και παρά τις ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας, λόγω κυρίως του αντιμονίου, σε κάποια τουλάχιστον τυπογραφεία δεν λείπουν και τα καλαμπούρια, τα φιλικά πειράγματα.<sup>29</sup> Ιδιαίτερα όσοι εργάζονται τη νύχτα για την έκδοση εφημερίδων απολαμβάνουν μετά τη δουλειά και τα θέληγτρα της. Σχηματίστηκε έτσι σε μερικούς αυστηρούς γονείς η εικόνα ενός εργαζόμενου λίγο ρέμπελου που δεν θα ήταν φρόνιμο να του εμπιστευτούν τη θυγατέρα τους. Παρ' όλα αυτά φαίνεται ότι τελικά, τις περισσότερες τουλάχιστον φορές, νίκησε κι εδώ ο έρωτας.

Στην Κύπρο το Κυβερνητικό Τυπογραφείο, μέχρι τουλάχιστον το 1960, είχε μεγαλύτερη βαρύτητα στα τυπογραφικά δρώμενα σε σύγκριση με το Εθνικό Τυπογραφείο στην Αθήνα. Πρωτοπόρησε στις απόπειρες εκσυγχρονισμού, παλιά του μηχανήματα τροφοδοτούσαν ύστερα από πλειστηριασμό διάφορα τυπογραφεία.<sup>30</sup> Ο ιδιωτικός τομέας απογειώθηκε από τη δεκαετία του 1950/1960. Τυπογραφεία όπως του Κασουλίδη, Ζαβαλλή, Νικολάου κ.ά. εκσυγχρονίστηκαν με μονοτυπικές μηχανές και αυτόματα πιεστήρια, και παρήγαγαν έντυπα υψηλής ποιότητας. Ωστόσο, τις περισσότερες φορές, και εδώ είναι μια διαφορά από τα αντίστοιχα τυπογραφεία της Αθήνας, που ήδη τονίστηκε, βασικός πυρήνας της δραστηριότητάς τους ήταν περισσότερο η εκτύπωση μίας ή περισσοτέρων εφημερίδων και λιγότερο η παραγωγή βιβλίων. Επίσης, έντονη υπήρξε η στροφή των περισσοτέρων στις λιθογραφικές εργασίες. Σταδιακά οι εφημερίδες με μεγάλη κυκλοφορία επιχείρησαν τη δημιουργία δικών τους τυπογραφείων με υπερσύγχρονες εκτυπωτικές μηχανές.

Όσο διαρκούσε ακόμη η Αγγλοκρατία, συχνά είναι τα ψηφίσματα και λοιπά έγγραφα με τα οποία τυπογράφοι, δημοσιογράφοι, εφημεριδοπώλες κ.λπ. ζητούσαν την άρση των μέτρων κατά της ελευθερίας της έκφρασης και γενικά των βασικών ελευθεριών, τα οποία κατά καιρούς

28. Α. Κλ. Σοφοκλέους, *Χρονικό Κυπριακής Τυπογραφίας*, ό.π., σ. 439-440.

29. Στο ίδιο, σ. 65.

30. Διαθέτουμε για αυτό μια καλή εργασία: Ευάγγελος Φιακάς, *Το Κυβερνητικό Τυπογραφείο Κύπρου*, μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου, Λευκωσία 2013. Βλ. και Α. Κλ. Σοφοκλέους, *Χρονικό Κυπριακής Τυπογραφίας*, ό.π.: τυπογραφεία αγοράζουν μεταχειρισμένες μηχανές από το Κυβερνητικό Τυπογραφείο (σ. 167), πώληση το 1907 μεταχειρισμένου πιεστηρίου με τη μέθοδο της δημοπρασίας (σ. 391, 423), διάφορα για το Κυβερνητικό Τυπογραφείο (σ. 391-422).

οι κατοχικές αρχές λάμβαναν σε περιόδους κρίσης λόγω των εθνικών διεκδικήσεων των Κυπρίων. Στελέχη τους ήταν φυλακισμένα για τη δράση τους.<sup>31</sup> Αλλά και μετά την Ανεξαρτησία, επειδή οι αντιπαλότητες για την ακολουθητέα πολιτική στο εθνικό ζήτημα ήταν έντονες, δεν έλειψαν περιπτώσεις κατά τις οποίες εργαζόμενοι στην έκδοση εφημερίδων, κυρίως δημοσιογράφοι, υπέστησαν βιαιοπραγίες, απαγωγές<sup>32</sup> ακόμη και δολοφονία<sup>33</sup> από φανατικούς ιδεολογικούς αντιπάλους.

Στον χώρο των εργοδοτών τυπογράφων, από τις συνεντεύξεις που πήραμε και τα λοιπά στοιχεία που έχουν δημοσιευτεί ή ανιχνεύονται στα σωζόμενα αρχεία, μπορεί να σκιαγραφηθεί η δική τους στρατηγική απέναντι στην πρόκληση του εκσυγχρονισμού, στις διακυμάνσεις της ζήτησης εκδοτικών αγαθών, στα αιτήματα των εργαζομένων. Ας αναφερθεί ενδεικτικά το παράδειγμα του τυπογραφείου Ζαβαλλή, ο οποίος δεν

31. Παγκύπρια Συντεχνία Εργατών Τύπου και Τυπογραφείων και η Νέα Συντεχνία Τυπογράφων Λευκωσίας προς τον Κυβερνήτη της Κύπρου, 9.7.1956, σχέδιο: «[...] Διαμαρτύρονται εντονότατα διά τους περιορισμούς που επεβλήθησαν τελευταία στον τύπο. Οι περιορισμοί αυτοί φμώνουν τον τύπο και είναι αντίθετοι με το άρθρο (19) της διακήρυξης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών [...] Υ.Γ. Αντίγραφο στάλθηκε στην Ουνέσχο». Σε έγγραφό της (10.2.1957) η Συντεχνία Εργατών Τύπου και Τυπογραφείων, ύστερα από Γενική Συνέλευση, ζητούσε από τον Κυβερνήτη της Κύπρου «να αφεθούν ελεύθεροι όλοι οι Συντεχνιακοί κρατούμενοι, αξιωματούχοι και μέλη της ΠΕΟ, της ΣΕΚ ή άλλης εργατικής Οργάνωσης» και να ακυρωθεί το ένταλμα σύλληψης του Γενικού Γραμματέα της ΠΕΟ Ανδρέα Ζιατρίδη, ο οποίος βρισκόταν στην Αγγλία, και επίσης να ανανεωθεί το διαβατήριό του για να μπορέσει να επιστρέψει στην Κύπρο. Και τα δύο έγγραφα στο ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. Β3.

32. Παγκύπρια Συντεχνία Εργατών Τύπου και Τυπογραφείων προς τον Αρχιεπίσκοπο Κύπρου και Πρόεδρο της Κυπριακής Δημοκρατίας, 23.4.1960, σχέδιο: «Εις σημερινήν των συνέλευσιν οι εργάτες τυπογράφοι των καθημερινών εφημερίδων αφού εξήτασαν τα τελευταία γεγονότα των επιθέσεων εναντίον της εφημερίδος Εθνικής, την επίθεσιν εναντίον του δημοσιογράφου κ. Δημητριάδη από την Λεμεσόν και την σημερινήν γκαγκαστερικήν ενέργειαν εναντίον του δημοσιογράφου κ. Αντώνη Φαρμακίδη ανεπιφύλακτα καταδικάζουν κάθε ενέργειαν που στρέφεται ενάντια στην ελευθερία του Τύπου και της σκέψης και του λόγου». Ζητείται να ληφθούν άμεσα μέτρα. Βλ. ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. Α4.

33. Μετά τη δολοφονία του εργάτη Τύπου Λεάνδρου Κωνσταντίνου, τη νύκτα της 25ης Οκτωβρίου 1961, συνήλθαν σε κοινή συνεδρία την επομένη, στα γραφεία της ΠΕΟ στη Λευκωσία, οι ιδιοκτήτες κυπριακών εφημερίδων, τα μέλη της Ενώσεως Συντακτών Κύπρου, οι εργάτες Τύπου και Τυπογραφείων και οι εφημεριδοπώλες, και ζήτησαν από τον υπουργό Εσωτερικών την εδραίωση της κλονισμένης στο νησί ασφάλειας και τη σύλληψη και τιμωρία των δραστών. Βλ. ΠΕΟ, ΑΣΕΤΤ, φάκ. Β3.

μπόρεσε να ξεπεράσει την κρίση που έφερε η νέα τεχνολογία της φωτοσύνθεσης και ύστερα των κομπιούτερς. Αντίθετα, το τυπογραφείο «Η Λευκωσία» χάρις σε έγκαιρες κινήσεις του Άκη Νικολάου μπόρεσε χωρίς διχογνωμίες να περάσει στη νέα τεχνολογία δημιουργώντας ένα νέο εξ ολοκλήρου τυπογραφείο. Κατά μαρτυρία του ίδιου, ποτέ δεν επιδίωξε να γίνει το τυπογραφείο του μια πολύ μεγάλη επιχείρηση. Τόλμησε με ρίσκο, αλλά απέφυγε το αλόγιστο ρίσκο· γι' αυτό δεν απέκτησε, όπως άλλοι, μεγάλο κυλινδρικό ταχυπιστήριο.<sup>34</sup> Αντιδρώντας στις δύο συνδικαλιστικές ενώσεις των εργαζομένων στα τυπογραφεία, την ΠΕΟ και τη ΣΕΚ, οι ιδιοκτήτες τυπογραφείων οργανώθηκαν στον «Σύνδεσμο Τυπογράφων Κύπρου».<sup>35</sup>

Στην Κύπρο σώζονται σημαντικά τμήματα τυπογραφικού υλικού: από το παλαιό τυπογραφείο «Η Λευκωσία»,<sup>36</sup> από το τυπογραφείο Ζαβαλλή,<sup>37</sup> από το τυπογραφείο Κασουλίδη,<sup>38</sup> από το Κυβερνητικό Τυπογραφείο, για να αναφέρω τα σημαντικότερα. Μια σκέψη θα ήταν να αποτελέσουν όλα μαζί τον πυρήνα ενός μουσείου τυπογραφίας που θα μπορούσε να εξελιχθεί σε κέντρο πολιτισμού του εντύπου, γενικότερα, και χώρο επισκέψιμο από Έλληνες και ξένους. Θα μπορούσε, μάλιστα, ένα τμήμα του να είναι σε λειτουργία για να φαίνεται καλύτερα η παραδοσιακή τεχνική, να παράγει μόνο του τα φυλλάδιά του και να εκπαιδεύει όποιον θα ήθελε να μάθει αυτή την παλιά τέχνη. Στους χαλεπούς καιρούς τού σήμερα ίσως αυτά φαντάζουν χιμαιρικά, αλλά ακριβώς στις δύσκολες οικονομικές περιστάσεις οφείλουμε να απαντάμε με προτάσεις πολιτισμού, ακόμα και να ονειρευόμαστε.

Αν το εγχείρημα αυτό έχει τις οικονομικές του δυσκολίες, αλλά κατά τη γνώμη μου είναι κατορθωτό και μακροχρόνια θα αποσβέσει την απαιτούμενη επένδυση, ευκολότερο είναι να καταβληθεί συστηματική προσπάθεια, ώστε να σωθούν και στην Κύπρο τα γραπτά και προφορικά κατάλοιπα των ποικίλων μορφών που πήρε στη διαδρομή του χρόνου η τέχνη του Γουτεμβέργιου. Τόνισα ήδη πόσο σημαντικό είναι που υπάρχει το σχετικό με τους τυπογράφους τμήμα της ΠΕΟ και ποιο πρωτοποριακό ρόλο έπαιξε ο κύριος Παρίδης που ανέλαβε την ταξινόμησή του. Αλλά χρειάζονται μμητές του. Κάτι αντίστοιχο θα πρέπει να γίνει με τη ΣΕΚ.

34. Συνέντευξη Άκη Νικολάου, 29.4.2013.

35. Α. Κλ. Σοφοκλέους, *Χρονικό Κυπριακής Τυπογραφίας*, ό.π., σ. 65.

36. Για το τυπογραφείο αυτό βλ. Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, «Λευκωσία». *Το παλαιότερο εν ζωή τυπογραφείο της Κύπρου*, Λευκωσία 2003.

37. Α. Κλ. Σοφοκλέους, *Χρονικό Κυπριακής Τυπογραφίας*, ό.π., σ. 246-257.

38. Στο ίδιο, σ. 184-192.

Παράλληλα, θα πρέπει να εντοπιστούν τα αρχεία των λειτουργούντων τυπογραφείων αλλά και όσων έπαψε η λειτουργία τους. Ας μην σώζονται οργανωμένα αρχεία, μπορεί ένα κατάστιχο, λίγες επιστολές, κάποια σημειώματα, λίγες φωτογραφίες να συμπληρώσουν τις ψηφίδες που μας λείπουν. Ας αναφέρω ενδεικτικά δύο-τρία παραδείγματα. Το καλλιτεχνικό τυπογραφείο «Νέος Κόσμος» του Θωμά Γ. Κυριακίδη στην παλαιά Λευκωσία έχει κλείσει εδώ και πολλά χρόνια. Ο εγγονός τού Κυριακίδη, ο κύριος Νίκος Κατζηλάρης, πληρώνοντας το ενοίκιο κράτησε το τυπογραφικό υλικό του τυπογραφείου σχεδόν ανέπαφο. Σε μια επίσκεψή μας, μέσα στη σκόνη, εντοπίσαμε μια κόπια επιστολών της περιόδου 1940-1945, όπου μεταξύ πολλών άλλων περιείχε συμφωνητικό για την έκδοση ενός ποιήματος, άλλο ένα για την έκδοση ενός βιβλίου, παρατηρήσεις ενός συγγραφέα για τη χρήση κάποιων τυπογραφικών στοιχείων, αιτήσεις του Κυριακίδη προς την αγγλική διοίκηση να του επιτραπεί η αγορά και χρήση χάρτου, η αντιμετώπιση μιας απεργίας κ.ά.

Στο ίδιο τυπογραφείο περασμένα σε ένα σύρμα, στη μορφή τσιγκελιού, βρέθηκαν, ως ένα είδος αρχείου, αντίτυπα των εκτυπώσεων, ημέρα την ημέρα, του τυπογραφείου. Ένας πλούτος αφάνταστος που φέρνει κυριολεκτικά στο πιάτο την κοινωνία της Λευκωσίας αλλά και της Κύπρου γενικότερα: αποδείξεις πληρωμής εμπορών, εταιρειών, ποικίλων καταστημάτων, επιστολόχαρτα επωνύμων, εισιτήρια λεωφορείων και ποδοσφαιρικών αγώνων, αφίσες θεατρικών παραστάσεων, κατάστιχα εταιρειών, τιμοκατάλογοι εστιατορίων, ποικίλες διαφημίσεις για τα κίτρα, τα κρασιά, τιμολόγια συνεργατικών παντοπωλείων, αποδεικτικά και λαχεία σχολείων, μπλοκ συνταγών γιατρών, αγγελίες θανάτων, εορτασμών, επιτροπές εράνου κ.λπ. κ.λπ. Μεταξύ αυτών, ας μου επιτραπεί να το σημειώσω, και η Εμπορική Εταιρεία Λούκος, Αισχύλου 57B, Λευκωσία. Όλα αυτά του 1970.

Και κατά την επίσκεψή μας στην εφημ. *Πολίτης*, όπου είναι εκτεθειμένα πολλά μηχανήματα του τυπογραφείου Ζαβαλλή, ένας φοιτητής εντόπισε σε ένα συρτάρι σημειώματα μιας εργάτριας που το 1970 είχε αναλάβει να κατασκευάσει στη μονοτυπία κάποια σπάνια στοιχεία του πολυτονικού, όπως το η με δασεία και περισπωμένη και υπογεγραμμένη. Σπαράγματα όλα αυτά, ψηφίδες, αλλά όταν συνδυαστούν με άλλα στοιχεία που ήδη διαθέτουμε αλλά και που θα εντοπιστούν, θα αποκτήσουν τη σημασία τους.

Πολλά αντλήθηκαν από προφορικές συνεντεύξεις εργατών τυπογράφων, εργοδοτών τυπογράφων, υπευθύνων εφημερίδων, βιβλιοπωλών, εκδοτών κ.λπ. Ένας πλούτος πληροφοριών που, συνδυαζόμενος με τα γρα-

πτά τεκμήρια, μπορεί να στοχεύσει σε μια συνολικότερη αντιμετώπιση όλων των συντελεστών παραγωγής του εντύπου.<sup>39</sup>

Θα επιχειρήσω, τέλος, λίγες, γενικές επισημάνσεις για την παραγωγή και κυκλοφορία του εντύπου στην Κύπρο. Για τον 20ό αιώνα δεν έχουμε για την Κύπρο, όπως ούτε και για την Ελλάδα, μια συγκροτημένη βιβλιογραφία των όσων εντύπων εκδόθηκαν στο νησί. Για την περίοδο από το 1871, οπότε και το πρώτο τυπογραφείο στην Κύπρο, έως το 1900, η *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα* του Φίλιππου Ηλιού και της Πόπης Πολέμη καλύπτει το κενό: 350 περίπου έντυπα, κυρίως ποιήματα. Υπάρχουν κάποιες βιβλιογραφικές μελέτες που έχουν επιχειρήσει να καταγράψουν τα έντυπα που κυκλοφόρησαν κατά περιόδους στην Κύπρο, αλλά δεν νομίζω ότι καλύπτουν το κενό, κυρίως δεν έχουν τις αυστηρές προδιαγραφές και τις απαιτήσεις μιας βιβλιογραφίας κατά το πρότυπο των Ηλιού – Πολέμη. Για μέχρι το 1960 υπάρχει το τεκμηριωτικό υλικό. Η *Επίσημη Εφημερίδα της αγγλικής διοίκησης* καταγράφει ανελλιπώς

39. Η πρώτη μορφή του παρόντος άρθρου εκφωνήθηκε και απευθυνόμενος κυρίως σε κυπριακό ακροατήριο θέλησα να το προτρέψω να συμμεριστεί την αγωνία μου για τη διάσωση της τυπογραφικής κληρονομιάς στην Κύπρο. Έτσι τελείωσα τον λόγο με τα ακόλουθα:

«Κάποιοι φυσικά πρέπει να αναλάβουν πρωτοβουλίες, ακόμη και τον συντονισμό. Είμαι βέβαιος ότι τα πανεπιστήμια, τα ερευνητικά κέντρα, οι συνδικαλιστικές οργανώσεις, η πολιτεία, όλοι μας θα συμβάλουμε στην αρχή στον εντοπισμό, διάσωση και ταξινόμηση του σχετικού υλικού, και στη συνέχεια στην ενθάρρυνση κυρίως νέων ερευνητών να ενδιαφερθούν για μια νέα προσέγγιση της κυπριακής τυπογραφίας και των τυπογράφων, του εντύπου γενικότερα και των ποικίλων συντελεστών του. Είμαι πεπεισμένος ότι το εγχείρημα αυτό δεν είναι μια σχολαστική απόπειρα να κρατηθεί κάτι από το παρελθόν που παρήλθε ανεπιστρεπτί, αλλά μια ακόμη συνειδητή απόπειρα να εμπλουτιστεί το παρόν από την ουσιαστική μελέτη του παρελθόντος, και λέγοντας ουσιαστική εννοώ την κατανόηση των κοινωνικών δεδομένων και σχέσεων μέσα στα οποία λειτούργησαν τα εξεταζόμενα άτομα και ομάδες. Η δράση τους, οι πεποιθήσεις τους, οι ευαισθησίες τους, οι διαφορές τους, τα λάθη τους μπορούν να μας τροφοδοτήσουν με σκέψεις και επιχειρήματα για να αντιμετωπίσουμε τα δικά μας προβλήματα, τις δικές μας σχέσεις, να διευρύνουμε τους δικούς μας ορίζοντες. Σκεφτείτε πόσο γόνιμη θα ήταν, για να αναφέρω ένα μόνο παράδειγμα, η κατανόηση των σχέσεων αλληλεγγύης που με αγώνες έχτισαν οι εργαζόμενοι στην Κύπρο και στην Ελλάδα στη σημερινή συγκυρία, όπου επιβάλλονται ατομικές συμβάσεις, οι εργαζόμενοι στην ίδια επιχείρηση δεν γνωρίζουν ο ένας τον άλλον και, το χειρότερο, ωθούνται να βλέπουν το διπλανό τους ως απειλή για τη διασφάλιση της δικής τους εργασίας. Δεν διαμορφώνονται έτσι ανεξάρτητοι πολίτες και, σε τελευταία ανάλυση, ευτυχισμένοι, άνθρωποι.»

όλα τα έντυπα που κυκλοφορούσαν, δεδομένου ότι οι συγγραφείς έπρεπε, πλην των άλλων, να καταθέσουν και δύο αντίτυπα. Η υποχρέωση αυτή φαίνεται ότι ατόνησε με την ανεξαρτησία.

Δεν μπορώ, επομένως, να εντοπίσω, ελλείψει συγκεκριμένων μελετών, διακυμάνσεις στην έκδοση εντύπων και κατηγοριοποιήσεις θεματικές. Δύο παρατηρήσεις μόνον. Η ευρεία γνώση της αγγλικής από μεγάλο μέρος του πληθυσμού, λόγω των σχέσεων με την αποικιοκρατική δύναμη, επέτρεπε την εισροή και ανάγνωση μεγάλου αριθμού εντύπων στην αγγλική γλώσσα. Η σχέση, από την άλλη μεριά, με την Ελλάδα δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την κυκλοφορία πολλών ελληνικών εκδόσεων στην κυπριακή αγορά βιβλίου. Ό,τι απέμεινε στους Κύπριους συγγραφείς και εκδότες ήταν η στροφή σε καθαρά κυπριακά θέματα που θα ενδιέφεραν την κυπριακή αγορά αλλά εν μέρει και την ελληνική. Αυτό φάνηκε ιδιαίτερα με την πληθώρα παντός τύπου εντύπων γύρω από το Κυπριακό στις διάφορες φάσεις του: αλυτρωτικό, αγώνας της ΕΟΚΑ, Μακάριος, ανεξαρτησία, σχέσεις με Τουρκοκύπριους και την Τουρκία, πραξικόπημα της χούντας, τουρκική εισβολή, κατεχόμενα κ.λπ. κ.λπ. Προς αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε και η στρατηγική των σημαντικότερων εκδοτικών οίκων του νησιού.<sup>40</sup> Ο υπεύθυνος, μάλιστα, ενός από αυτούς ευθαρσώς μας είπε ότι εκδίδει μόνο βιβλία κυπριακού ενδιαφέροντος, φτάνει να μην προσβάλλουν τον αγώνα της ΕΟΚΑ Β' και την ορθοδοξία. Η υπεύθυνη ενός άλλου εκδοτικού οίκου, αντιλαμβανόμενη τα σημεία των καιρών, επιμένει πλέον σε εκδόσεις που ξεπερνούν τα ενδιαφέροντα μόνο του ελληνόφωνου κοινού: επιλέγει αρχαιολογικά και λαογραφικά θέματα, βιβλία με εικόνες που αποτυπώνουν τις ποικίλες ιστορικές φάσεις του νησιού, με έμφαση σε μορφές πολιτισμικού συγκροτήματος. Και τελευταία έκανε ένα βήμα ακόμη: πέτυχε, με μακροχρόνια έρευνα της αγοράς, να μπει σε ένα αγγλικό και αμερικανικό εκδοτικό δίκτυο που προωθεί εκδόσεις για τη μεγάλη αγορά των ΗΠΑ.<sup>41</sup>

Αν σταθούμε στα βιβλιοπωλεία, οι πωλήσεις λόγω της τελευταίας οικονομικής κρίσης έπεσαν κάθετα. Παλιότερα το διακινούμενο βιβλίο ήταν σε ποσοστό 50% και πάνω αγγλικό, κυρίως μυθιστόρημα. Παράλ-

40. Βλ. περισσότερα: Μαρία Χριστοδούλου, *Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι στη Λευκωσία, μεταπτυχιακή εργασία στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου*, Λευκωσία 2013. Βλ. και Α. Κλ. Σοφοκλέους, *Χρονικό Κυπριακής Τοπογραφίας*, ό.π., σ. 262-265: κατάλογος ελληνικών και αγγλικών βιβλίων που τυπώθηκαν στο τυπογραφείο Ζαβαλλή.

41. Συνέντευξη Βούλας Κοκκίνου, υπεύθυνης του εκδοτικού οίκου στη Λευκωσία «Εν Τύποις», 9.3.2013.

ληλα, περιορίστηκαν δραστικά και οι επιδοτήσεις της πολιτείας για κάθε εκδιδόμενο βιβλίο.<sup>42</sup>

Στον χώρο των μεγάλων εκδοτικών συγκροτημάτων που εκδίδουν εφημερίδες και παντός είδους περιοδικά, στις δεκαετίες 1980 και 1990 υπήρξε μια μεγάλη έκρηξη λόγω της μεγάλης ζήτησης. Έτσι, τα συγκροτήματα αυτά εξοπλίστηκαν με τελευταίου τύπου τυπογραφικές μηχανές στοχεύοντας και στην αγορά της Εγγύς Ανατολής (Αίγυπτο, Λίβανο, Συρία) με την έκδοση διαφημιστικών κυρίως εντύπων. Η αγορά αυτή σταδιακώς συρρικνώθηκε, γιατί δημιουργήθηκαν και στις χώρες αυτές εκδοτικά συγκροτήματα, ενώ η κρίση που επακολούθησε στην κυπριακή αγορά, και ο ανταγωνισμός των ελληνικών εκδοτικών επιχειρήσεων φαίνεται να αφήνει τις μεγάλες κυλινδρικές τυπογραφικές μηχανές χωρίς συνεχή εργασία. Τα τελευταία χρόνια οι απολύσεις εργαζομένων είναι συνεχείς, οι εργαζόμενοι υποχρεώνονται σε ατομικές συμβάσεις και παραμερίζονται έτσι τα συνδικάτα, επιχειρούνται συγχωνεύσεις μονάδων κ.λπ. Κι αυτά πριν την εφαρμογή του Μνημονίου και στην Κύπρο.<sup>43</sup>

---

42. Μ. Χριστοδούλου, *Βιβλιοπωλεία και εκδοτικοί οίκοι*, ό.π.

43. Βλ. ένα καλό παράδειγμα σχετικής έρευνας: Αντρέας Σ. Αντρέου, *Η Κυπριακή εφημερίδα «Χαραυγή» και η διαδικασία παραγωγής της από τα πρώτα χρόνια μέχρι σήμερα. Από την παραδοσιακή τυπογραφία, στη φωτοσύνθεση και στα computers*, Λευκωσία 2013.

## ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Θα αναφερθούν εδώ οι φάκελοι/ενότητες, όπου είναι ταξινομημένο το σχετικό με τους τυπογράφους και εργάτες Τύπου αρχαιακό υλικό της ΠΕΟ, τουλάχιστον ένα μεγάλο τμήμα του. Οι περισσότεροι προέκυψαν από την καταγραφή και συσσωμάτωση που είχε επιχειρήσει ο κύριος Περίδης· ο ίδιος έδωσε και τους πρώτους τίτλους των φακέλων, που σε μεγάλο βαθμό κρατήθηκαν. Από εμάς επιχειρήθηκε κάποια ορθολογικότερη οργάνωσή τους σε μια παράλληλη προσπάθεια να μικροφωτογραφηθούν πολλοί από αυτούς (οι φωτογραφίες κατατέθηκαν στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κύπρου). Μαζί με τους τίτλους των φακέλων θα παρατεθούν ενδεικτικές πληροφορίες του περιεχομένου τους παρά τις αναπόφευκτες επικαλύψεις των θεμάτων. Ελπίζεται ότι το πλούσιο αυτό αρχαιακό υλικό θα προκαλέσει το ενδιαφέρον των ερευνητών. Οπωσδήποτε είναι επαρκές για να αποτελέσει τη βάση εργασιών και διδακτορικών διατριβών. Ελπίζεται, επίσης, ότι η αναγγελθείσα ψηφιοποίηση του αρχείου της ΠΕΟ θα επιχειρηθεί, αφού προηγουμένως καταγραφούν και ταξινομηθούν με τις αναγκαίες προδιαγραφές τα σωζόμενα τεκμήρια και των άλλων συντεχνιών των εργαζομένων. Ό,τι επιχειρήθηκε στον τομέα των εργατών Τύπου και τυπογραφείων ας υπάρξει ως ένα μικρό κίνητρο για παρόμοιες και πιο οργανωμένες ταξινομήσεις.

Αρχεία Παγκύπριας Εργατικής Ομοσπονδίας (ΠΕΟ)  
Αρχείο Συντεχνιών Εργατών Τύπου και Τυπογραφείων (ΑΣΕΤΤ)

## ΕΓΓΡΑΦΑ

### *A1. Ανακοινώσεις στον Τύπο 1956-1988*

- «Ανακοινωθέν. Ο Σύνδεσμος Ιδιοκτητών Τυπογραφείων, ο Σύνδεσμος Ιδιοκτητών Εφημερίδων αφ' ενός και αι Συντεχνίαι Τυπογράφων ΠΕΟ και ΣΕΚ αφ' ετέρου συνεφώνησαν από κοινού όπως η προσεχής Δευτέρα 15 Ιουνίου 1970 ημέρα της Πεντηκοστής (Κατακλυσμού) τηρηθεί ως αργία από όλους τους εργάτες Τύπου και Τυπογραφείων μετά πληρωμής. Λευκωσία, 12/6/1970».

- εφημ. *Χαραυγή*, 15.9.1988: «Σελιδωτές, πιστές, διανομείς Τύπου. Αυτοί που δουλεύουν πάντα τη νύκτα... Αντίξοες και σκληρές συνθήκες εργασίας. Ζητούν πενθήμερη εργασία και νωρίτερη συνταξιοδότηση».

## A2. Απεργία στις Τυπογρ. επιχειρήσεις 19/3/1973 – 18/4/1973

- Οι συντεχνίες εργατών Τύπου και Τυπογραφείων της ΠΕΟ και της ΣΕΚ ειδοποιούν όλα τα τυπογραφεία Λευκωσίας για τις διεκδικήσεις των μελών τους με αφορμή την υπογραφή νέας συλλογικής σύμβασης. Οι ιδιοκτήτες εφημερίδων συμφωνούν με τους προτεινόμενους όρους για τους εργαζομένους στα δικά τους τυπογραφεία. Συμφωνεί και αριθμός καλλιτεχνικών τυπογραφείων.
- Οκτώ όμως εργοδότες καλλιτεχνικών τυπογραφείων δεν συμφωνούν και αντιπροτείνουν μικρότερης εμβέλειας διεκδικήσεις. Αποτυχία των διαπραγματεύσεων, παρ' όλη τη μεσολάβηση και του Υπουργείου. Σχετικά πρακτικά αυτών των διαπραγματεύσεων. Κήρυξη της απεργίας για την 19 Μαρτίου.
- Ποια είναι τα 8 καλλιτεχνικά τυπογραφεία της Λευκωσίας, στα οποία κηρύχθηκε η απεργία. Οι απεργοί τυπεργάτες σε αυτά ανέρχονται σε 250.
- Συνελεύσεις συντεχνιών εργατών Τύπου και τυπογραφείων ΠΕΟ και ΣΕΚ για την ηθική και υλική υποστήριξη των απεργών. Έρανοι. Απεργιακό ταμείο. Σχετικές ομιλίες, ψηφίσματα. Πικετοφορία απεργών. Ανακοινώσεις για την πορεία της απεργίας.
- Ενημέρωση-απειλή λοιπών τυπογραφείων ότι, αν τυπώσουν περιοδικά ή εφημερίδες των 8 παραπάνω τυπογραφείων, θα κηρυχθεί απεργία και σε αυτά. Ενημέρωση Διεύθυνσης Ραδιοφωνικού Ιδρύματος Κύπρου ότι δεν θα διανεμηθεί το Ραδιοπρόγραμμα, αν τυπωθεί στα 8 αυτά τυπογραφεία.
- Ψηφίσματα συμπαραστάσης τυπογράφων άλλων πόλεων της Κύπρου (ΠΕΟ Αμμοχώστου κ.λπ.). Συμπαραστάση με προσφορά χρηματικού ποσού πολλών άλλων συλλόγων και σωματείων (Οικοδόμων, Μηχανοτεχνιτών και Ηλεκτροτεχνιτών, Μεταλλωρύχων κ.λπ.)
- Μνημόνιο συμφωνίας για τη λύση της εργατικής διαφοράς και της απεργίας στα καλλιτεχνικά τυπογραφεία. Όροι. Μεταξύ αυτών: «Η υπεύθυνος του μονοτυπικού τμήματος του τυπογραφείου Ζαβαλλή θα λάβη αύξησιν ίσην προς τους άνδρες».
- Λήξη της απεργίας (18.4.1973).

### A3. Πρακτικά μεσολαβήσεων για ανανέωση συμβάσεων τυπογραφείων

- Πρακτικά μεσολαβητικής συσκέψεως στο Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων, 10.10.1966. Μειλίχης: Ανώτερος Λειτουργός Εργατικών Σχέσεων, Εκπρόσωποι του ΣΣΕΚ, του Συνδέσμου Ιδιοκτητών Τυπογραφείων, του Συνδέσμου Ιδιοκτητών Εφημερίδων, της ΣΕΚ, της ΠΕΟ.
- Αντίστοιχα πρακτικά, προτάσεις Υπουργείου, μνημόνια συμφωνίας των παραπάνω φορέων (για πολλά έτη, μεταξύ 1970-1995). Η μελέτη των διαδοχικών συμβάσεων επιτρέπει τον εντοπισμό πληροφοριών για τις μεταβολές στις αμοιβές των εργαζομένων ανάλογα με την ειδικότητα, αλλαγές στις ειδικότητες κ.λπ.
- Στη συνεδρία της 24ης Ιουνίου 1981 στο Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων συζητήθηκε το πρόβλημα του πλεονασμού στην τυπογραφική βιομηχανία λόγω της εισαγωγής νέας τεχνολογίας στον κλάδο, της φωτοσύνθεσης.

### A4. Διάφορα υλικά. Μελέτες – Ιστορικά κείμενα Συντεχνίας Τυπογραφίας

- Πολλά για τις διαμαρτυρίες της συντεχνίας, επειδή αποφασίστηκε να εκτυπωθούν σχολικά βιβλία εκτός Κύπρου, στην Ελλάδα (1961, 1966 και σε άλλες χρονικές στιγμές).
- Σχετικά με απόλυση εργαζομένου στο τυπογραφείο ΠΡΙΝΤΚΟ (τέλη 1962, 1963).
- Συμπαράσταση σε απεργούς άλλων κλάδων (1961).
- Συνηγορία υπέρ του δημοσιογράφου Ανδρέα Γάβρη που ήταν άνεργος (1960-1961).
- Έκτακτη Γενική Συνέλευση (26.4.1960) των εργατών Τύπου (κλάδος εφημερίδων). Διαμαρτυρία για την εγκληματική επίθεση που δέχθηκε συντάκτης εφημερίδας στις 3.30 το πρωί, ενώ γύριζε σπίτι του, και ο οποίος αγνοείται. Καλείται η Κυβέρνηση να προστατέψει την έκφραση των αντίθετων απόψεων.
- Κανονισμός Ταμείου Κοινωνικών Ασφαλίσεων Συντεχνίας Εργατών Τυπογράφων Λευκωσίας (1947).
- Έκθεση Νικόλα Γεωργίου, «Στοιχεία από αγώνες της Παγκύπριας Συντεχνίας Τύπου και Τυπογραφείων», χειρόγραφο [1973].
- Στοιχεία για άλλες απεργίες μικρής εμβέλειας.
- Κείμενο που γράφτηκε για την έκθεση με θέμα την ιστορία του Κυπριακού Τύπου [1985].
- Χειρόγραφα σημειώματα για την εργασιακή δράση διαφόρων παλαιών τυπογράφων.

*A5. Κλάδος εφημεριδοπωλών 1959-1973*

- Βλ. μεταξύ άλλων: μισθοί, Ταμείο Προνοίας, συμφωνητικά, συμβάσεις, ώρες εργασίας, καταστατικό, αλληλογραφία με πρακτορεία Τύπου.
- Ελευθέρα Συντεχνία Εφημεριδοπωλών και Υπαλλήλων Πρακτορείου Τύπου Λευκωσίας προς τον Έφορο των Συντεχνιών, 1961: αίτηση «προς εγγραφήν μερικής αλλαγής του καταστατικού», που επισυνάπτεται (έντυπο μικρού σχήματος, 56 σ.)

*A6. Ταμείον Προνοίας Τυπογράφων 1999 και 2000*

- Κατάλογοι πολυσέλιδοι των εργαζομένων σε όλα, όπως φαίνεται, τα τυπογραφεία, 1998-2000. Κατά επιχείρηση.

*A7. Δράση Τοπικής Επιτροπής Τυπογραφείου Ζαβαλλή*

- Αλληλογραφία μεταξύ του εργοδότη, της τοπικής επιτροπής των εργαζομένων στο τυπογραφείο και της συντεχνίας των τυπογράφων για θέματα ωραρίου, μισθοδοσίας, απολύσεων, παράπονα εργοδοσίας και εργαζομένων.
- Καταστάσεις εργαζομένων στο τυπογραφείο σε διάφορες χρονικές στιγμές, όπου φαίνονται οι ειδικότητες, το φύλο, οι αμοιβές (1962-1965 κ.λπ.)

*B1. Διάφορα κλάδου εκδοτών*

- Ένωσις Συντακτών Κύπρου προς ιδιοκτήτες εφημερίδων και περιοδικών (26.10.1972) σχετικά με ανανέωση συλλογικής σύμβασης: ζητείται αύξηση 25% σε όλα τα κλιμάκια.
- ΠΕΟ και ΣΕΚ προς ιδιοκτήτες εφημερίδων, 1976, 1977, 1978: προτάσεις για συλλογικές συμβάσεις.
- Συνελεύσεις εργατών, καταγγελίες για παραβίαση από εργοδότες ωραρίου συλλογικών συμβάσεων, διάφορα για εκτύπωση εφημερίδων, έκδοσή τους στις εορτές κ.λπ.

*B2. Συμβάσεις εκδοτών εφημερίδων 1/1/1973 – 31/12/1988*

- Συλλογικές συμβάσεις μεταξύ των ιδιοκτητών εφημερίδων και των συντεχνιών ΠΕΟ και ΣΕΚ, 1973-1983.

*B3. Αλληλογραφία συντεχνίας με επισήμους*

- Καλούνται οι αγγλικές αρχές κατοχής να άρουν τα περιοριστικά μέτρα κατά των ελευθεριών που θίγουν άμεσα και την ελευθερία της έκφρασης (1957, 1958).

- Ενέργειες για την προάσπιση των συνδικαλιστικών ελευθεριών και δικαιωμάτων (1953, 1956, 1957). Μερικοί εργοδότες απολύουν εργαζομένους, επειδή εγγράφονται στη συντεχνία (1953).
- Ζητείται από τον Μακάριο και τις κυβερνητικές αρχές προστασία των εργατών από δολοφονικές επιθέσεις (1960).
- Ζητούνται από τον πρεσβευτή των ΗΠΑ πληροφορίες για τις εκεί συνθήκες και τους όρους εργασίας των τυπογράφων (1961).
- Χαιρετισμός επετείου Οκτωβριανής Επανάστασης (1965).
- Υποστήριξη πολιτικής Μακαρίου στο εθνικό θέμα (1965).

#### B4. Εκδοτικές επιχειρήσεις 1958-1972

- Σχετικά με αργίες εργαζομένων στις εφημερίδες.
- Αλληλογραφία ΠΕΟ με ιδιοκτήτες εφημερίδων (*Φιλελεύθερος*, *Cyprus Mail*, *Μάχη* κ.λπ.)
- Εργαζόμενοι στις εφημ. *Μάχη* (1962), *Ελευθερία* (1966), *Αγών* (1971).

#### B5. [Σημειώσεις κυρίου Ανδρέα Παρίδη]

- Διάφορες χειρόγραφες και δακτυλόγραφες σημειώσεις περιεχομένου του κυρίου Παρίδη για πολλούς από τους εδώ παρουσιαζόμενους φακέλους.

#### B6. 1955-1972. Τυπογραφεία Λευκωσίας. Αλληλογραφία

- Εντός του φακέλου άλλος τίτλος: «Αλληλογραφία με οργανωμένα τυπογραφεία. Αιτήματα – Συμφωνίες – Αλληλογραφία 1960-1972»
- Διάφορα για τυπογραφεία «Τεχνοπρέσσο», «Χρ. Σταυρινίδης Λτδ», «Πρόοδος Λτδ», «ΠΡΙΝΤΚΟ», «Η Λευκωσία» Χρ. Νικολάου και Υιών, «Cosmos Press Ltd», «Ι.Γ. Κασουλίδης & Υιός Λτδ.», «Ζαβαλλής Λτδ» κ.λπ.
- Προβλήματα εργοδοτών με εργαζομένους.
- Απροειδοποίητη απεργία εμποδίζει την έκδοση της εφημερίδας *Τελευταία Ωρα* (1967).

#### Γ1. Συμβάσεις Τυπογραφείων 1939-1970

- Συμβάσεις συντεχνίας με εκδότες εφημερίδων.
- Συμβάσεις συντεχνίας με εργοδότες τυπογραφείων (1939 και εξής).
- Πολλά και ενδιαφέροντα για τις πρώτες δεκαετίες της συντεχνίας και της δράσης των τυπογράφων γενικότερα.
- *Καταστατικόν Συντεχνίας Τυπογράφων Λευκωσίας*, Λευκωσία, Τύποις «Νέος Κόσμος» Θωμά Κυριακίδη, 1939, 17 σ.
- Αυξήσεις εργαζομένων σε διάφορα τυπογραφεία (1970).

## Δ1. Συνέχεια από Β6.

## Ε1. Συμβάσεις Τυπογραφείων 1967-1991

- Σύμβαση με την εταιρεία Lithobox (1968).
- Συμβάσεις των τυπογράφων της ΣΕΚ και της ΠΕΟ Αμμοχώστου (1972-1973) και επίσης της ΣΕΚ Λεμεσού (1981-1982).
- Συμβάσεις μεταξύ των ιδιοκτητών τυπογραφείων (τμήμα Καλλιτεχνικών) και των συντεχνιών εργατών Τύπου και τυπογραφείων της ΠΕΟ και της ΣΕΚ, 1973-1991.

## ΣΤ1. Συνέχεια από Α7

## Ζ1. Συνέχεια από Β6

## Ζ2. Διάφορα 1953-1995

- Μισθοί σε διάφορα τυπογραφεία, παραγωγικότητά τους.
- «Μηχανικός εξοπλισμός των τυπογραφείων» στην Κύπρο (1962).
- Μισθολόγιο «των αποφοίτων της πρώτης σειράς μαθημάτων ταχυρρύθμου κατάρτισεως δια χειριστάς λινοτυπικών μηχανών» (1973).
- Σύνδεσμος Ιδιοκτητών Τυπογραφείων: προβλήματα φωτοσύνθεσης (1979).
- Ποια τυπογραφεία της Λευκωσίας κήρυξαν λοκ-άουτ στις 5.5.1987.

## Ζ3. Διάφορα 1942-1945

- Πολλά για συντεχνία και εργοδότες (1942-1943).
- «Τρίμηνο πλάνο δουλειάς της Συντεχνίας εργατών Τυπογραφείων από 15.6.44 έως 15.9.44».
- «Παγκύπριος Ένωσις Διευθυντών και Ιδιοκτητών Τυπογραφείων» (1943).
- εφημ. *Ελευθερία* (1944) και *Ανεξάρτητος* (1944).

## Η1. Συνέχεια από Ζ3

## Η2. Πρακτικά Επιτροπής – Συνελεύσεις

- Πρακτικά συνεδρίας Επιτροπής (1942-1965).
- «Πρακτικά της πρώτης συνεδρίας του Διοικητικού Συμβουλίου της Παγκύπριας Συντεχνίας Εργατών Τύπου και Τυπογραφείων» (9.6.1971).

## Η3. Πρακτικά. Ετήσιες Συνελεύσεις. Συνδιασκέψεις

- «Πρακτικά της Γ' Παγκύπριας Συνδιάσκεψης της Συντεχνίας Εργατών Τύπου και Τυπογραφείων» (20.3.1949).

- «Έκθεση δράσης της Συντεχνίας Εργατών Τύπου και Τυπογραφείων από 6.3.1950 – 17.1.1951».
- Ετήσιες Γ.Σ. της Παγκύπριας Συντεχνίας Εργατών Τύπου και Τυπογραφείων (1960-1971).

#### H4. Φόρμες εφόρου. Ετήσιες συνελεύσεις 1938-1988

- Γραφείο Εφόρου Συντεχνιών (1966).
- Υπεύθυνος Λογαριασμού συντεχνίας.
- Ετήσιες γενικές εκθέσεις εγγεγραμμένων συντεχνίας» (1944-1948).

#### H5. Συμβάσεις Τυπογραφείων 1939-1970. Συνέχεια από Γ1.

#### H6. Συμβάσεις Τυπογραφείων 1967-1991. Συνέχεια από Ε1.



## ΚΑΤΑΣΤΙΧΑ

Πλην των εγγράφων σώζονται και κατάστιχα, κυρίως Πράξεις του Διοικητικού Συμβουλίου Συντεχνίας Εργατών Τυπογράφων Λευκωσίας. Καταγράφεται ενδεικτικά το πρώτο χρονολογικά κατάστιχο και συνοπτικά τα υπόλοιπα:

- «Βιβλίον Πράξεων Διοικ. Συμβουλίου Συντεχνίας Εργατών Τυπογράφων Λευκωσίας», 6 Μαρτίου 1938 – 30 Δεκεμβρίου 1940.  
Κατάστιχο υφασματόδετο, μακρόστενο, 32×13 εκ., αριθμημένες σελίδες 1-111+47χ.α.+2λ.

Μεταξύ των ποικίλων θεμάτων που καταγράφονται σε αυτό: συνελεύσεις, εκλογές για την ανάδειξη «διαχειριστικής επιτροπείας» στη Γ.Σ. της 23ης.4.1939 τα παρόντα μέλη ήταν 52, ανατύπωση του καταστατικού, εγγραφές-διαγραφές-επιπλήξεις μελών (μεταξύ αυτών και Τούρκοι), βοηθήματα σε απεργούς άλλων κλάδων, ίδρυση βοηθητικού ταμείου, παράπονα εργατών κατά άλλων εργατών, παράπονα κατά εργοδοτών, αυξήσεις ημερομισθίων, βελτίωση όρων εργασίας, υπογραφή συμφωνητικού εργατών με εφημερίδα, απεργία στο τυπογραφείο Σταυρινίδη· στη Γ.Σ. της 15ης.5.1940 τα μέλη ήταν 20· η Γ.Σ. της 18ης.9.1940 διαλύθηκε στην αρχή της, όταν δόθηκε σύνθημα αντιαεροπορικού συναγερμού, επίσκεψη εργατικού συμβούλου της

Κυβέρνησης στα γραφεία της συντεχνίας, απαγόρευση στα μέλη της συντεχνίας, που στεγάζονται στα γραφεία της, «ούτε να πίνουν ούτε να χορεύουν», αποδοχή πρότασης του ιατρού Μ. Κωνσταντινίδη να εξετάσει δωρεάν τα μέλη της συντεχνίας, να επιθεωρήσει όλα τα τυπογραφεία και να εισηγηθεί μέτρα για τη βελτίωση της υγιεινής σε αυτά.

- Υπόλοιπα κατάστιχα με πράξεις Δ.Σ. συντεχνίας: 22.1.1940 – 21.10.1942, 21.10.1942 – 22.1.1945, 28.1.1945 – 28.1.1951, 19.2.1951 – 20.10.1954.
- Επί πλέον: Βιβλίο Ταμείου (Μάρτιος 1938 – 1944), Βιβλίο Γενικού Εισπράκτορος (1.5.1939 – 25.2.1944), «Βιβλίον Πρακτικών Ταμείου Κοινωνικών Ασφαλίσεων Συντεχνίας Εργατών Τυπογράφων Λευκωσίας» (2.12.1945 – 19.2.1948), Συντεχνία Εφημεριδοπωλών: αντίγραφα αλληλογραφίας (15.2.1943 – 13.3.1945), «Πρακτικόν Γενικής Συνελεύσεως Ελεφθέρας Συντεχνίας Εφημεριδοπωλών και υπαλλήλων Πρακτορείων Τύπου Λευκωσίας» (20.3.1961 – 19.4.1961).

Ασφαλώς υπάρχουν και άλλα κατάστιχα, που όμως δεν είχαν εντοπιστεί το 2013. Τέλος, ως αναφερθούν και τρία ντοσιέ, όπου ο κύριος Παρίδης είχε συγκεντρώσει αρχαιολόγιο υλικό για τα ακόλουθα θέματα:

- «Παγκύπρια Συνδιάσκεψη Συντεχνίας Εργατών Τύπου και Τυπογραφείων (ΠΕΟ)», Λευκωσία 18.11.1990.
- «Πρακτικά μεσολάβησης για ανανέωση των συμβάσεων με τον σύνδεσμο εργοδοτών» (1973-1988).
- «Αλληλογραφία ΠΕΟ-ΣΕΚ με συνδέσμους τυπογραφείων και εκδοτών» (1955-1991).

## SUMMARY

Christos Loukos, *Typography and printers in Greece and Cyprus: tracing similarities and differences*

The aim of this article is to trace and compare some similarities and differences between Greece and Cyprus in the field of typography and its actors. The research was heavily based on the archives of the Pan-Cypriot Workers' Federation (PEO). Much also was gained from oral interviews with printers, employers, newspaper managers, booksellers, publishers, etc. The most striking difference lays in the fact that in Cyprus the workers in the publication of newspapers did not form a separate group with their own union, as it happened in Greece, but joined the same trade unions as the other printing press workers. Additionally in Cyprus the Government Printing Office, until at least 1960, seems to have born more weight in printing events compared to the National Printing Office in Athens. In the field of printing employers, from the interviews we conducted and the other data that have been published or detected in the surviving archives, we can outline many similarities and differences concerning their strategy towards the challenge of modernization, the fluctuations in demand for publishing goods, the claims and strikes of the workers. Finally, few general remarks were made on the production and circulation of the publications in Cyprus.